

Jan Grande

STATISTIKK, KULTUR, MENING

STS-arbeidsnotat 17/96

ISSN 0802-3573-134

arbeidsnotat
working paper

Oppsynssjefens årlige beretning endret karakter i perioden 1860-1897. I starten var de preget av prosa, med forsiktige overslag over antall deltakere og fangstmengde. Utover 70-tallet økte bruken av tall og tabeller i beretningen voldsomt, for så å stabilisere seg henimot århundreskiftet. Samtidig inneholdt beretningene oversikter over antall bøtelagte og hvilke paragrafer de var bøtelagt for. Jeg så det som interessant å følge utviklingen av bøtelegging og tabellverk/statistikk parallelt fordi jeg hadde en forestilling om at dette kunne være to sider av samme sak: et forsøk på å kontrollere den frie flyten av fiskere og fisk. Det som er slående er at dette skjedde samtidig som at næringen ble liberalisert, dvs. at kontrollbehovet økte da dynamikken slapp løs for fullt.

Til å begynne med var oppsynssjefene fulle av respekt for det arbeid som utføres og den dyktighet fiskerene utviste i håndteringen av små båter på åpent hav. Dette endret seg utover 1800-tallet da næringen kom under press og utbyttet pr. deltaker sank. I samme periode ble det for første gang gjort undersøkelser rundt ulykkene på havet.² Oppsynssjefene ble nå mer oppsatt på endring og framskritt og argumenterte for dette med grunnlag i innsamlet tallmateriale. Nå kunne de bevise, svart på hvitt, at det ene redskapet var mer fordelaktig i forhold til det andre, at fisket hadde vært best i Øst-, henholdsvis Vest-Lofoten og at fiskerne måtte investere i tyngre og sikrere båter og mer effektivt redskap. Selve statistikken og måten å sette den sammen på utviklet seg til en argumentasjonsmetode.

Nå viste det seg at fiskeristatistikk bare i liten grad kom til å dreie seg om fangstoversikter. Da beretningene hadde funnet sin endelige form henimot slutten av århundret inneholdt de mellom 60 og 70 ulike tabeller fordelt på 7 områder. Bare ett av områdene berørte selve det oppfiskede kvantum. De andre områdene inneholdt et vidt spekter av statistikk:

- Administrasjonens vedkommende - antall bøter og bøtenes art, sykdom under fisket, typer sykdommer
- Fiskernes vedkommende - antall båter, tilholdssted i Lofoten, antall fiskere pr.båt, redskapsbruk, fiskernes hjemsted

² Eilert Sundt offentliggjør sine undersøkelser om ulykkene på havet i en artikkelserie i *Folkevennen* 1861-65.

-
- Fiskeværenes vedkommende - antall fiskere på de ulike vær, fiskernes hjemsted i de ulike vær
 - Fartøyenes vedkommende - antall oppkjøpsfartøyer, antall båter fordelt på strekning
 - Fremmede næringsdrivende - arten av handel, antall sjenkerettigheter
 - Været - antall landliggedager, antall båtforlis, luftens og vannets temperatur

Vi ser at det legges opp til en ganske omfattende oversikt over det meste av det som rørte seg i Lofoten under fisket. Det var lite som unngikk oppsynssjefens oppmerksomhet. I tillegg til de tabellariske oversiktene ble det brukt relativt mye plass til å beskrive konkrete forhold omkring fiskerlivet og de økonomiske forhold. Dette var ikke bare en nøktern næringstatistikk, disse oversiktene forsøkte også i høy grad å fange opp selve livet under fisket.

Når jeg nå har valgt å se litt nærmere på utviklingen av et norsk statistikkvesen i samme periode så er det i forlengelsen av dette arbeidet. Jeg tror at statistikk er et viktig modernitetsfenomen fordi det ser ut til å berøre selve det modernes rasjonale, hvordan mening skapes og hvordan statlig intervensjon og makt begrunnes.

For å beskrive denne prosessen trenger jeg ulike teoretiske perspektiver som kan hjelpe meg med å finne begreper og sette det hele inn i en større sammenheng. I denne artikkelen vil jeg også se litt nærmere på utviklingen av et sentralt statistiske apparat framover mot etableringen av Statistisk Sentralbyrå i 1876.

I tillegg til det å etablere et nettverk for innhenting og formidling av informasjon er jeg opptatt av hvordan statistikken trer inn i enkeltmenneskets private sfære i sin søking etter "de minste detaljer". Som en mer langsiktig trend fram til i dag kan vi si at knapt noe livsområde har greidd å unndra seg offentlig dokumentasjon. Siden Eilert Sundt var en av de første her til lands som systematisk forsøkte å innhente opplysninger om folks liv og levned vil jeg kikke litt på hans arbeid for å finne ut om

hvorfor dette ble så viktig. Her er det klare paralleller til fiskeristatistikkens ambisjoner om å omfavne "den hele virksomhet".

Et norsk statistikkvesen

Den offisielle statistikkens historie strekker seg tilbake til opprettelsen av et felles dansk-norsk tabellkontor i 1797.³ De første oppgavene ble rettet inn mot eneveldets behov for å føre regnskap med statens verdier i den merkantillistiske ånd. Dette dreide først og fremst om å fastslå befolkningens størrelse og fordeling, næringslivets omfang og handelen over grensene. De første systematiske forsøk på kartlegging av statens ressurser finnes i 1500-tallets historisk-topografiske beskrivelser som skildet landskap og folkeliv i ulike strøk av landet.⁴ I overgangen mellom det 18. og 19. århundre ble disse beskrivelsene topografisk-statistiske, med et større innslag av kvantitative data og tabeller.⁵ De fleste av disse verkene ble skrevet på grunnlag av embetsmenns reiser rundt om i landet. Etterhvert ble amtmennene rundt om i landet engasjert i arbeidet med å samle inn opplysninger. Amtmennene hadde sine forbilder i de gamle geografiske beskrivelsene. Indredepartementet forsøkte å samordne de ulike rapportene som kom inn og dette fører igjen til at det ble innskjerpet at det skal legges vekt på kvantitative data.⁶

I 1825 vedtok Stortinget et pålegg til amtmennene om å lage beretninger om amtenes økonomiske tilstand. Den første rapporten forelå i 1827. Fra 1840 av fulgte amtmannsberetningene de velkjente 5-

³ Se bl.a. *Statistisk Sentralbyrå 100 år, 1876-1976*, Samfunnsøkonomiske studier nr.28, SSB, Oslo 1976.

⁴ *Lofotens og Vesterålens beskrivelse 1551* av Erik Hansen Schønnebøl i *Historisk-topografiske skrifter om Norge og norske landsdele forfattede i Norge i det 16de århundre*, utgitt av det norske historiske kildeskriftfond ved dr. Gustav Storm, Christiania 1895.

⁵ *Topografisk-statistisk beskrivelse over kongeriket Norge* av Jens Kraft, *sjettede del: Det nordenfjeldske Norge*, Christiania 1835.

⁶ Se f.eks. *Amtmannsberetningene for året 1835* med anhang fra Indredepartementet der det innskjerpes at det skal legges større vekt på "distriktets tilstand i økonomisk henseende", mens andre forhold av geografisk art skal være uberørt.

årsperiodene ut århundret. De første rapportene ble publisert i 1837, samme år som det ble opprettet et nasjonalt tabellkontor organisert under Indredepartementet. Mønsteret for utforminga av statistikken ble lagt i A. M. Schweigaards lærebok i *Norges Statistik* fra 1840. I 1861 ble Anders Nikolai Kiær knyttet til *Tabelkontoret*. Kiærs inntreden på Tabelkontoret gjorde at virksomheten endret seg til et "virkelig forskningsinstitutt hvor tallene ikke bare ble stilt sammen, men analysert og kommentert".⁷ Fram mot århundreskiftet ble han den dominerende person i organiseringa og utforminga av publikasjonsserien *Norges Officielle Statistik* (NOS). I løpet av 1860-årene ble arbeidet ved *Tabelkontoret* utvidet under Kiærs ledelse og antall publikasjoner økte kraftig. I 1876 tok Kiær initiativet til dannelsen av *Det Statistiske Centralbureau* og ble følgelig også byråets første direktør.

De første topografisk-statistiske beskrivelser omfattet løst og fast om næringliv og levesett i de enkelte distrikter. I overgangen til et nasjonalt og samordnet statistisk system ble det lagt større vekt på kvantitative data og næringsmessige forhold. Statistikken ble ett av redskapene i arbeidet med å stable en norsk, selvstendig økonomi på beina igjen. Interessen for sosialstatistikk kan sees i sammenheng med fattigdomsproblemet rundt midten av 1800-tallet. Når arbeidet endelig kom i gang var det fordi fattigdom kunne virke destabiliserende på samfunnet, og ikke fordi de sentrale myndigheter hadde påtatt seg større økonomiske forpliktelser i forhold til de fattige. I første omgang ble det satt ned ulike kommisjoner, i 1850 *Husmannskommisjonen* og i 1853 *Fattigkommisjonen*.⁸ I hovedsak skulle fattigproblemet løses lokalt gjennom private initiativ (veldigighet). Parallelt skulle arbeidet for opplysning lette overgangen til det nye slik at folk selv skulle være i stand til å forstå hvorfor de gamle uvanene måtte legges bort. Framskrittet skulle begrunnes med rasjonelle argumenter.

I arbeidet med fattigdomsproblemet på begynnelsen av 1850-tallet ser vi ulike holdninger representert ved kommisjonsmedlemmene, økonomen T.H. Aschehoug og teologen Eilert Sundt. Ifølge Aschehoug var fattigdommen selvforskyldt. Løsningen lå på to plan: arbeidshus og økt

⁷ SSB 100 år, s.12.

⁸ Anne-Lise Seip, *Sosialhjelpsstaten blir til, Norsk sosialpolitikk 1740-1920*, Oslo 1984.

økonomisk vekst, dvs. industrialisering. Sundt var mer skeptisk til industrialiseringa og det moralske forfallet han mente fulgte i kjølvannet. For ham ble botemidlet opplysning. Felles for de begge var at de mente at folk måtte hjelpe seg sjøl. Både Aschehoug og Sundt brukte statistikk for å begrunne sine respektive synspunkter; Aschehoug med utgangspunkt i økonomien og Sundt med sine oversikter over folkemengdens bevegelse. Å bruke et relativt omfattende statistisk materiale for å bygge opp under ulike meninger var en helt ny form for rasjonell argumentasjon i Norge.⁹

I de siste tiårene av århundret endret samfunnsynet seg i retning av et større offentlig ansvar for de sosiale forhold ute i samfunnet. Arbeidet til Aschehoug og Sundt i 1850-årene ble ført videre av bl.a. sekretær Mohn i byrået i forbindelse med et lovutkast til forbud mot barnarbeid i industrien. Også i forbindelse med utforminga av en ny arbeidervernlov ble byrået satt til å utrede saken. Ellers ser vi at de statistiske metoder blir brukt i Arbeiderkommisjonen av 1885, den til da største sosialstatistiske undersøkelse i Norge (der arbeidet blir ledet av A.N. Kiær). Stadig oftere ser en at byråets arbeid ble brukt i diskusjonen omkring samfunnsmessige forhold. I perioden etter 1890 fram mot århundreskiftet ekspanderte omfanget av det statistiske arbeid i byrået kraftig.¹⁰

Eilert Sundts arbeid

I arbeidet med norsk statistikk på 1800-tallet kan en ikke unngå å støte på Eilert Sundt. Det arbeidet han gjorde omkring midten av århundret har vært karakterisert som banebrytende for seinere norsk sosialforskning. Som pionér var Sundt representant for noe nytt som var i ferd med å bryte igjennom. Historia hans viser også at han måtte tåle å stå alene i kampen for reformer og at han tilslutt måtte gi seg etter at han blir nektet penger til å fortsette arbeidet sitt. Paradoksalt nok blir den sosialliberale holdninga som brer seg utover landet på slutten av 1800-tallet grunnlagt nettopp på det arbeid og de metoder Sundt utvikla 20-30 år tidligere. Som mangeårig formann i *Selskabet til Folkeoplysningens Fremme*, og redaktør i foreningens blad *Folkevennen*, ble kunnskap selve nøkkelen til framskritt.

⁹ Ibid., s.68ff.

¹⁰ SSB 100 år, s.14.

Sundt så på mange av de sosiale problemene på den tida som et resultat av vankunne og dårlig utnyttelse av eksisterende muligheter. Da myndighetene seinere i århundret tok opp tråden fra Sundt var holdninga i ferd med å ble endret i retning av et større offentlig ansvar for de sosiale forhold.

Med Eilert Sundt begynte arbeidet med å samle inn opplysninger om folkets kår for fullt. Sundt mente at det var svært viktig at de sentrale myndigheter visste hvordan levekårene var i ulike deler av landet. Med dette ble det offentliges interessefelt utvidet i vesentlig grad. Tidligere hadde en i hovedsak hatt relativt grovmaskede oversikter av økonomisk og ressursmessig karakter. Staten skulle vite hvilke verdier den rådde over. I den grad det eksisterte oversikter over folks liv og levned dreide det seg om antall levende, døde, fødte og sjuke.¹¹ Eilert Sundt hadde ambisjoner om å trenge dypere inn i folks liv. Han så forbindelsen mellom manglende framskritt og det vi i dag ville kalle kultur, dvs. det som Sundt kalte moral, sedlighet, plikt, dyd, nøysomhet, forsiktighet og arbeidsevne. Som misjonær måtte han ha arbeidet for den enkeltes personlige omvendelse. Som forsker og folkeopplyser kunne han rette arbeidet mot store folkegrupper. Selv om Sundt var en tilhenger av "det private initiativ" ble han en forløper for statens seinere bestrebelser på å administrere en kollektiv velferd.

I 1845 var Sundt lærer på søndagsskolen ved Christiania Tugthus, ett år før han tok teologisk embetseksamen.¹² På skolen ble Sundts interesse for sigøyerne vakt og han deltok, etter inngående studier av emnet, i utformingen av en lov mot fantvesenet i 1848. Sundt fikk deretter offentlig støtte til videre studier, og i 1850 forelå *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge*, en bok som vakte internasjonal oppsikt. I 1851 ble han ansatt for å undersøke de lavere klassers kår og seder. Årene etter reiste Sundt rundt om i landet, og studerte all tilgjengelig litteratur og teori om folketelling og befolkningstatistikk hver gang han var hjemme. De viktigste samarbeidspartnere rundt om i landet var prester, lensmenn og skolelærere. De hadde den nødvendige oversikt og autoritet i

¹¹ Egentlig om folk var arbeidsdyktige eller ei.

¹² Opplysninger hentet fra Norsk Biografisk Leksikon.

lokalsamfunnet til å fremskaffe opplysninger samt den nødvendige skrivekunnskap og evne til å utføre skriftlige pålegg. Sundt utarbeidet spørrelistes som ble sendt rundt. I 1855 forelå undersøkelsen *Om dødeligheten i Norge. Bidrag til Kundskab om Folkets Kaar*. Samme år kom *Om Giftermaal i Norge. Bidrag til Kundskab om Folkets Kaar og Sæder*. Årene deretter kom fortløpende *Om Sædeligheds-Tilstanden i Norge* (1857), *Om Ædrueligheds-Tilstanden i Norge* (1859), *Om Bygnings-Skikken paa Landet i Norge* (1862), *Paa Havet* (1862), *Om Husfliden i Norge* (1867), *Om Rensligheds-Stellet i Norge. Til Opplysning om Flid og Fremskridt i Landet* (1869), *Om Huslivet i Norge. Til Arbeidets Ære og Arbeidssomhedens Pris* (1873), foruten en serie med årbøker om fantefolket og om sedelighetstilstanden. Sundt foretok flere regionale undersøkelser som skulle klarlegge leve- og arbeidsforhold.¹³ I undersøkelsen om Sedelighetstilstanden sendte Sundt ut spørreskjema til prester og skolelærere og fikk inn opplysninger som omfattet hele 182.468 menn. Dette var et stort materiale og behandlet med den tids metoder må det ha vært et betydelig arbeid. Det tidligste arbeidet til Sundt er lite preget av den statistiske systematikk.¹⁴ Det meste av tiden brukte han til å reise rundt å prate med folk. Etterhvert kom han fram til at:

....tallene på mange måter ga det beste svar.¹⁵

Sundt baserte arbeidet sitt på en personlig bevilgning gitt av Stortinget i perioden 1851-66. Deretter ble han gitt konsulentstatus fram til 1869, da han som et ledd i bonde-kommunalismens sparepolitikk mistet stillingen og måtte ta et prestekall på Eidsvoll.

¹³ Rorøs (1858), Haram (1858-59), Pibervigen og Ruseløkken i Christiania (1858).

¹⁴ *Sosialstatistikkens historie i Norge gjennom 100 år (1850-1950)*, utgitt av Statistisk Sentralbyrå, Oslo 1952, s.10.

¹⁵ *Ibid.*, s.10.

Statistikkens rolle i moderniseringsprosessen

- ulike perspektiver

Statistikk, en, systematisk innsamling og oppstilling i tabeller av visse tallmessige forhold; vitenskapen om belysning av visse masseforeteelser i samfunnet bygd på tallmessige oppgaver (f.eks. fødsler, dødsfall, forbrytelser osv.) - Statistisk, adj., som hører til statistikken; belyst ved tall.¹⁶

I dag har vi et noe forvirret bilde av hva statistikk egentlig er godt for. På den ene sida har vi Statistisk Sentralbyrås trauste årbøker, på den andre sida mer eller mindre velfunderte undersøkelser som vil fortelle oss hva som er mest skadelig for folkehelsa denne uka. Det er blitt parodi på TV med Heide-Steen i "Supperådet", eller med Leif Juster i "Mot normalt". Vi er nemlig ikke lenger helt sikre på om disse tallene forteller oss den hele og fulle sannhet, til det har vi alt for ofte opplevd motstridende resultater eller tøvete undersøkelser. Likevel kan vi knapt åpne en avis eller høre på en politiker/byråkrat uten at det henvises til statistiske data. Ofte ser vi (retorisk) at dette knyttes til vitenskap, og at det vitenskapelige arbeid består i å finne de mest korrekte tall.¹⁷ Mye statistikk blir derfor ansett for å være "nøytral kunnskap" og dermed velegnet som grunnlag for politiske beslutninger. Også der er vi vel ikke lenger så naive og forbeholder oss retten til å vurdere de data som legges fram på lik linje med andre framstillingsmåter.

Noen mennesker foretrekker tall på grunn av det eksakte, det greie og udiskutable. Å vite hvor mange eller hvor mye er viktig. Tallenes hensikt ligger ofte i sammenlikning og gjennom denne sammenlikningen blir en,

¹⁶Fremmedordbok, Kunnskapsforlaget, Oslo 1993.

¹⁷ Ett av de mest slående eksempler på dette er det norske forsøk på å opprettholde en vitenskapelig hvalfangst basert på vitenskapelige bestandsoppgaver. Siden en ikke er i stand til å telle hver enkelt hval må en basere seg på ulike statistiske modeller for å fastslå den totale bestand.

eller blir en ikke, til noe. Når de viktigste behovene er dekket blir det litt vanskeligere å forholde seg til endring hvis en ikke kan måle den. Marshall McLuhan sier at selve mediumet former det som skal sies.¹⁸ For ham representerer overgangen fra muntlig til skriftlig framstilling også overgangen til en rasjonell, lineær rasjonalitet. Deterministen McLuhan legger alt for liten vekt på at teknologi konstrueres sosialt, så jeg skal vokte meg vel for å havne i den grøfta. Derfor blir det vanskelig å si at tall, og statistikk, i seg sjøl representerer eller tvinger fram en bestemt form for rasjonalitet. Det er mennesker, individer og grupper som skaper mening med og tillit til tall, og ikke tallene i seg sjøl.

Når Eilert Sundt trøstende kan skrive at det som synes å være tilfeldigheter, i større sammenheng er preget av en stor grad av lovmessighet, gjenoppretter han verdensorden ved å forene tro og vitenskap:

*...videnskapen har dog allerede bragt det dertil, at vor forstand må samtykke med troen og sige, at forholdet mellom liv og død er styret med en orden, som intet blindt tilfælde kan krænke...*¹⁹

Da er teologen Sundt og vitenskapsmannen og rasjonalisten Sundt forent i ønsket om å avdekke menneskesamfunnets egentlige lover og statistikken blir dermed en måte å uttrykke dette på. Dette blir for oss helt klart en måte å lese mening inn i tallene, det er ikke tallene i seg selv som skaper mening.

Statistikk og sannsynlighet

Statistikken var i utgangspunktet den egentlige statsvitenskap. Eneveldet i 1700-tallets Frankrike skapte et sentralisert statsapparat som styrte på grunnlag av opplysninger om statens ressurser og handel: statistikk. Mens opplysningstida ideologisk ble karakterisert av frigjøring og avskaffelse privilegier og det rasjonelle, egennyttige individ, skapte den sterke dynamikken i Europa utover 1800-tallet ulike behov for å understreke det kollektive: nasjon, kultur, samfunn, klasse. Mennesket ble en del av et

¹⁸ Marshall McLuhan, *The Medium is the Message*, 1967.

¹⁹ Eilert Sundt, *Om dødeligheden*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1975, s.6.

større fellesskap, enten som et forsøk på å bevare det bestående eller som et ledd i en endring. På forskjellig vis kom naturvitenskapenes teoridannelse til å danne forbilde for samfunnsvitenskapene i denne perioden. Hvis samfunnet ble styrt av lover på samme måte som i naturen skulle det være mulig å beskrive et framtidig forløp, og enda bedre om det kunne være mulig å si noe om konsekvenser ved endring av rammefaktorer. Samfunnsteoretikere som *August Comte* (1798-1857) var redd for at industrialisering, urbanisering og fattigdom skulle føre til anarki og kaos. For ham ble det viktigste å klare å skjelne mellom de splittende og de sammenbindende krefter i samfunnet og å utnytte denne kunnskapen for å bevare. Rundt århundreskiftet ser vi paralleller i *Émile Durkheims* (1858-1917) arbeid med å "kurere" samfunnsanomalier, samfunnets sykdommer. Alle de tre klassikerene, Marx, Durkheim og Weber, baserte seg på et stort empirisk-statistisk materiale som grunnlag for utforming av samfunnsteori, om enn på ulike måter.

I overgangen mellom det 18. og 19. århundre ble statistikk et redskap for å beregne framtid. En av den moderne statistikks første teoretikere, *Marquis Pierre Simon de Laplace* (1749-1827), hevdet at selv den minste detalj hender med nødvendighet. Siden samfunnsmessige fenomener er underlagt lovmessighet kunne formlene avsløres gjennom de ulike variables innbyrdes forhold. Dette forholdet kunne bare avsløres gjennom å finne tallene selv. Perioden fram mot midten av 1800-tallet var preget av en voldsom interesse for tall i alle sammenhenger. Ian Hacking, skriver i artikkelen *How Should We do the History of Statistics?* at dette bar preg av "a sheer fetishism for numbers".²⁰ Hele verden skulle beskrives matematisk og tallene skulle offentliggjøres i store oversikter. Hvis en bare kunne fastslå mange nok tall, kunne en slutte seg til de viktigste lovmessigheter. Derfor fikk statistiske undersøkelser i denne perioden ofte preg av gigantomani. *A.M. Guerry* analyserte 85.564 selvmord i Frankrike 40 år før Durkheim og fant hele 4478 ulike motiver. På 1850-tallet undersøkte franskmannen *Le Play* levekårene til arbeidefamilier i Europa og samlet

²⁰ Ian Hacking, *How Should We Do the History of Statistics?*, i Burchell, Gordon & Miller, *The Foucault Effect*, Harvester Wheatsheaf, London 1991, s.192.

inn 500 ulike talldata fra hver familie.²¹ Den første statistiske verdenskongress som ble avholdt i 1853 gjorde de første forsøk på å standardisere statistiske kategorier. Engelskmannen Farr, som ledet *The Registrars Office* i London fikk bl.a. vedtatt en nosologi (sykdomsklassifisering) for dødsårsaker. Som en kuriositet kan en nevne at alderdom ikke lenger er en gyldig dødsårsak.

Akkumuleringa av statistiske data viste at det var mange forhold som holdt seg konstant over tid. Dødelighet, sykdommer og kriminalitet holdt seg på samme nivå år etter år. Matematikeren *S.D. Poisson* (1781-1840) formulerte loven om at hvis en gikk utifra store nok populasjoner så ville alle avvik jevne seg ut.²² Siden kom *Adolphe Quetelet* (1796-1874) fram til at de fleste menneskelige forhold fordelte seg rundt et normalpunkt med form etter Gauss-kurven.²³ For den som måler alt vil det normale sjeldent opptre. De fleste menneskelige fenomener vil spre seg omkring et gjennomsnitt. Avviket blir dermed det normale og det åpner for beregninger om mengde av avvik i forhold til avvikets størrelse (Gauss-kurve). Men, som Foucault seinere skrev, var det grenser for hvor stort avvik som ble akseptert. Normalitet ble brukt til å klassifisere det moderne individ, noe som virket utstøtende og disiplinerende. Ifølge Foucault var de mest slående konsekvenser at de som ikke klarte å tilpasse seg ble skilt ut av samfunnet og plassert på institusjoner, mens de andre mer eller mindre frivillig underkastet seg ulike former for kontroll og disiplinering. Statistikkens objekt ble, som hos Eilert Sundt, ofte det som vi vel kan kalle marginale grupper i samfunnet: de fattige, de gale, de sjuke, ulike minoritetsgrupper og alle de som av en eller annen grunn ikke kom i arbeid. I 1800-tallets Frankrike ble statistikk kalt "moralvitenskap". Også Sundt er jo inne på tanken om at folk sjøl er ene og alene ansvarlig for sin elendighet.

Laplaces determinisme ved inngangen til 1800-tallet var definitivt underminert 100 år seinere. Forholdet mellom statistikk og virkelighet

²¹ F. Le Play, *Les Ouvriers européens étude sur le travaux, la vie domestique, et la condition morale des population ouvrières de l'Europe*, Paris 1855.

²² Simeon-Denis Poisson, *Recherches sur la probabilité des jugements*, 1837.

²³ Adolphe Quetelet, *Physique sociale*, 1869.

viste seg å være langt mer komplisert enn som så. De stort anlagte undersøkelsene av samfunnsforhold viste at selv om enkelte fenomener holdt seg rimelig konstante over et tidsrom så var det ikke mulig å fjerne det kontigente i den enkelte situasjon. Statistikken endret seg relativt fort fra å klarlegge lover til å beregne sannsynlighet. Jeg vil tro at i alle fall to faktorer spilte inn her. Kapitalistisk økonomi i et moderne samfunn vil alltid måtte forholde seg til sannsynlighet og risiko. En del transaksjoner i et åpent marked må innebære en risiko, og der sjansene for å tape blir målt opp mot en mulig gevinst. Jeg vil også tro at forsikringsselskapenes virksomhet ville bidra til beregning av risiko. De første forsøk på forsikring dreide seg om å dele ansvar ved frakt av varer, organisert innenfor ett og samme bygdelag. Da forsikringsvesenet ble forretning oppstod samtidig nøye spesifiserte betingelser for medlemsskap. Siden risiko fordeles kollektivt ønsket selskapene å unngå befraktere med dårlige båter og som seilte i vanskelig farvann. Bl.a. ble frakt nordover langs kysten av Norge på vinterstid svært vanskelig å forsikre. Kalkulasjoner på forholdet mellom aktuell risiko og premie vil på ett eller annet vis måtte innebære en beregning av sannsynlighet for tap.

Til slutt et lite paradoks. Hacking påstår, trolig med bakgrunn i Foucault, at determinismens svekkelse ikke nødvendigvis førte til større frihet. Han ser at det åpnes for nye muligheter for kontroll og beregning når risiko kan beregnes.²⁴

For å hoppe tilbake til oppgaven som jeg skisserte innledningsvis, ga organiseringa av fisket på et avgrenset område etter bestemte regler muligheten for å studere et reguleringsregime. Mens regulering tidligere var en fysisk og personlig kontroll innenfor avgrensede områder ble den nye formen for regulering upersonlig (fiskerne registrerer seg og får et nummer), indirekte (statistikk) og over avstand (oppsyn).

²⁴ Hacking bruker uttrykket "the taming of chance".

Modernisering og risiko

Muligheten for å la empiri speile seg i teori kan bidra med nyttige begreper og strukturer. Svært mye av det jeg hittil har beskrevet føyer seg ganske nett inn i Anthony Giddens *The Consequences of Modernity*.²⁵

Giddens prøver seg på en modernitetsbeskrivelse. Modernitetens viktigste kjennetegn er de voldsomme endringene. Den moderne dynamikken er også dypere, mer grunnleggende og berører langt flere mennesker enn tidligere. Når Giddens forsøker å si noe om hvorfor denne prosessen er blitt mulig ender han opp med tre ulike, men innbyrdes sammenhengende forklaringer. Det er et selvbedrag, mener han, når vi forestiller oss historien som en linje med et enhetlig utviklingsforløp. Ved å utlegge tre forskjellige prosesser vil han vise at det eksisterer en rekke parallelle historier, eller fortellinger.

Den første prosessen som karakteriserer det moderne er at tid og rom skilles. Ved at det lages standardiserte inndelinger av tid - en felles tid - og at det skapes en felles forståelse for inndeling av rom, avstand og størrelse gjør at samarbeidet mellom mennesker ikke lenger er avhengig av tilstedeværelse. Dette gjør at vi kan bli enige om å møtes på bestemte steder til en bestemt tid og effektiviserer organiseringa av arbeid. Moderne administrasjon og byråkrati fungerer i større grad over avstand enn tidligere. Innsamling av opplysninger, administrative vurderinger og reaksjoner er basert på meget finspiste inndelinger i tid og rom. Eilert Sundts kommenterer sin første sosialstatistiske undersøkelse, *Om dødeligheden*, fra 1855, med at undersøkelsesområdet inndeling og de kategoriene som brukes er for grove. Dette samstemmer med Foucaults beskrivelser om at det moderne menneske dannes nettopp ved at det attribueres ulike statistiske kategorier. De som skal vurdere disse undersøkelsene er heller ikke tilstede. Den byråkratiske prosess ved at ulike skjema sendes inn oppstår. Som jeg har vært inne på tidligere tror jeg at standardisering er et nøkkelord. Det at det skapes en enighet over store rom for hvilke inndelinger som gjelder øker potensialet for kontroll.

Den andre prosessen skjer når sosial samhandling standardiseres og gjøres uavhengig av sted og personlig tilstedeværelse. Giddens bruker her

²⁵ Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Polity Press 1994

bruken av et felles verdisymbol som penger som et eksempel. Bruk av skrift og mer moderne medier måtte være andre eksempler på at utveksling av kunnskap, menneskelig kommunikasjon og samhandling ikke er avhengig av personlig kontakt. Ett annet poeng hos Giddens er utbredelsen av såkalte ekspertsystemer. De fleste av oss har liten innsikt i hvordan f.eks. moderne ingeniørkunnskap, medisinsk kunnskap, juridisk kunnskap og store økonomiske system fungerer, men vi bruker og er avhengig av dem hele tida. På 1800-tallet kan jeg se hvordan kunnskapen om, og reguleringa av, fisket flyttes fra den enkelte utøver og det enkelte sted til ulike eksperter. Oppsynssjefen og oppsynet skulle håndheve det offentlige behov for å styre og formidle kunnskap gjennom sine rapporter. Lovgivning, domsapparat og det offentlige oppsyn skulle borge for at systemets nøytralitet. Selve fiskeomsetningen endres i samme periode fra det personlige forhold til bryggekjøpmannen i Bergen til det kjaspe "penga i hånda"-forholdet til oppkjøpere i Lofoten. Utviklingen mot større båter og mekanisering (motor) medførte igjen at fiskerne kunne bli avhengig av anna kompetanse (mekaniske verksteder, skipsverft, banker). Vi ser også de første spede tilløp til havforskning i G.O. Sars studier av torskens gyting i Lofoten. I 1860-årene publiserer Eilert Sundt sine artikler om det store antall ulykker på havet. I 1868 er dampskipet Hansteen på plass for å lodde opp havbunnen i Vestfjorden, året etter foreligger det første sjøkart som vedlegg til beretningen.²⁶ Fiskeren er ikke lenger alene i sitt arbeid på havet.

I det moderne må vi ha tillit til systemer og personer vi aldri har møtt og sannsynligvis aldri vil møte. Makt og innflytelse gjøres gjeldende både innen nasjonalstater og internasjonalt uavhengig av tid og sted. De personlige, ansikt-til-ansikt forholdene, som var dominerte tidligere avløses av mer strukturell makt utøvd gjennom ulike institusjoner over avstand og mer uavhengig av til hvilken tid. Risikobegrepet Giddens introduserer ovenfor setter han i sammenheng med dette fraværet i tid og rom. Til tross for at vi verken ser eller forstår hvordan ting virker er vi nødt til å ha en eller annen form for tillit til at alt fungerer slik som det skal.

Den tredje prosessen er at kunnskap tilegnes refleksivt. Det sosiale, og kunnskapsdannelsen i forhold til det sosiale, vil gjensidig virke på

²⁶ Dampskipet Hansteen ligger i dag ved kai på TMV-tomta i Trondheim.

hverandre, slik at endring blir institusjonalisert. Vane og tradisjon er ikke lenger god nok begrunnelse for praksis. Giddens ser her på hvordan moderne samfunnsforskning har fungert. Når en studerer urbane familier er en også med på skape selvforståelse. Dette virker igjen tilbake på selve forskningen. Giddens kaller dette for den dobbelte hermeneutikk, den gjensidige tilegnelse av kunnskap. Kunnskapen om det sosiale, og det sosiale inngår alltid i slike ubestemte, refleksive forhold. Når Sundt bruker såvidt mye krefter på å skape den første dødelighetstabell i Norge var det fordi han håpet at folk skulle lese de resultatene han kom fram til. Og når oppsynssjefene belegger sine rapporter med statistiske opplysninger og utregninger for å bevise "det rasjonelle" i framskritt så er det jo fordi de vil at fiskerne (og andre) skal lese dette. Både fiskerne, oppsynssjefen, det offentlige og forskerne ville være med på å definere hva en fisker skulle være for noe og hva han skulle forholde seg til. Når en over tid kan en registrere at holdningen til de enkelte aktører endrer seg så vitner det om en prosess der den gjensidige påvirkning eksisterer.

Selve rammen rundt de moderne institusjoner er "the nation-state", der staten i langt større grad enn tidligere definerer som sin viktigste oppgave å disponere samtlige ressurser innenfor klart definerte grenser, til det beste for alle. I tråd med dette utvikles det fagområder som skal bygge opp om statens ansvar og som skal gjøre det mulig å kontrollere uten selv å være fysisk tilstede. Kontroll uten tilstedeværelse forutsetter en oppfatning av framtidige muligheter. Ved å predikere et utviklingsforløp kan statens oppgave idéelt sett reduseres til profylakse, før uønskede handlingsforløp inntreffer. Tidligere kontrollerte en langt oftere ved fysiske inngrep inn eller ved tilstedeværelse.²⁷ Når overvåkingen er blitt internalisert i adferd eller som samvittighet, åpner det for muligheten til å kontrollere på avstand ved bl.a. å generere kunnskap om adferd.²⁸ Vesentlig for denne kontrollen er at det utvikles universelle kategorier som kan gjelde uavhengig av tid og sted og som gjør at konstant tilstedeværelse ikke lenger er nødvendig.

²⁷ Jmfr. Foucaults panopticon i *Dicipline and Punish*.

²⁸ Giddens 1994:15.

Giddens griper fatt i Niklas Luhmanns begreper "confidence" og "trust" og forsøker å utlegge disse.²⁹ "Confidence" settes i sammenheng med at en tror på noe eller noen. Tro setter jeg i sammenheng med menneskenes tro på Gud, som noe gitt og som ikke begrunnes med rasjonelle argumenter. En slik tro vil enten være, eller ikke være tilstede. Blir en skuffet i sin tro, om det skulle gå galt, tilskrives det andre utenforliggende fenomener. Her vil ikke troen svekkes eller utsettes for gyldighetsvurderinger. Selve handlingsforløpet, livet og historien, blir styrt av krefter utenfor menneskenes rekkevidde.

Det moderne menneske vurderer sitt liv i forhold til ulike handlingsforløp. Den uforbeholdne tro erstattes av en avveining mellom anstrengelser og resultat. Den betingede tro kan best beskrives gjennom menneskenes tro på hverandre, en tro som de fleste av oss har erfart kan være mer eller mindre skrøpelig. Derfor unngår vi ordet "tro" i slike sammenhenger. Om personer bruker vi heller begrepet tillit. Tillit må vurderes i forhold til muligheten for å bli skuffet, i motsetning til den uforbeholdne tro på Gud (eller andre makter). Troen på Gud kan selvfølgelig ikke hindre uønskede handlingsforløp. Det onde er tilstede i verden og vil alltid kunne representere en trussel. Det onde kan bekjempes gjennom gode handlinger. De gode handlinger står i kontrast til synd og gjennom å unngå synd burde en i alle fall kunne oppnå en viss garanti for å unngå den verste katastrofen. Høyere makter gir samtidig mennesker en mulighet til å "delegere" ansvar videre i systemet hver gang de rammes av en heller ublid skjebne.

Når dikotomien frelse-synd avløses av trygghet-risiko åpnes hele feltet for den menneskelige vurderingsevne. Luhmann knytter den uavvendelige fare som livet var underlagt til begrepet "danger". Dermed forholder "confidence" seg til "danger" og "trust" til "risk". De tilsvarende norske begrepene må bli tro-fare og tillit-risiko. Med risikoenes inntreden begynner menneskene å vurdere ulike fremtidige handlingsforløp opp mot hverandre i forhold til den risiko de måtte innebære. Dermed vil en måtte forholde seg til denne risikoen i nåtid. Som typer vil disse dikotomiene selvfølgelig bare eksistere som tenkte mønster for ulike mentaliteter. I

²⁹ Niklas Luhmann, *Trust and Power*, Wiley, Chichester 1979.

virkeligheten eksisterer det ulike mellomposisjoner utifra muligheten for valg innenfor ulike settinger.

Det meste av det arbeid som Eilert Sundt utførte på 1850- og 60-tallet synes å være et forsøk på å åpne for ulike valg. I arbeidet *Om dødeligheten* er det forsåvidt viktig å fastslå tilstanden akkurat her og nå i forhold til andre land, men like viktig blir det å kunne fastslå områder som kan forbedres. Ifølge Sundt vil framskrittet komme av å ta i bruk kunnskap fra de beste strøk av landet (med lavest dødelighet).

Sundt ønsket, som teolog, å binde dikotomien trygghet-risiko til frelse-synd. Det å utsette seg sjøl for en unødvendig risiko ble synd; det var en forbrytelse mot gud. Frelse var god moral, flid, sedelighet, renslighet og trygghet. Sundt ble dermed en av de som forsøkte å oversette det gamle, absolutistiske og kanskje mer naive forholdet til tro til den mer moderne tvil. Tvil skaper dynamikk fordi du sjelden kan være sikker. Du blir nødt til å ta dine forholdsregler. I det enkelte tilfelle er det vanskelig å se guds styrende hånd, sa Sundt. Her rår menneskene med sine feil og svakheter. Guds vilje ser vi først når vi betrakter det store antall og de statistiske regelmessigheter.

Avslutningsvis sier Giddens at statistikk har en dobbelt funksjon som beskrivelse av sosial realitet og som påvirker og kontrollør. Offisiell statistikk har alltid vært et av nasjonalstatens fremste styringsredskap, sier Giddens.³⁰ Det er ikke mulig å skille mellom statens innsamling av data fra dens administrative kontroll. Derfor er det problematisk å tro at kunnskapsmengden om det sosiale vil kunne styrke kontrollen med det samme. På grunn av kunnskapens refleksive karakter vil ha den problemer med å ligge foran, eller være på høyde med den sosiale utvikling. Mulighetene for å utvikle generell teori eller å predikere et utviklingsforløp blir dermed sterkt begrenset. Her synes det som Giddens er på linje med Weber.

Når Giddens knytter risiko til et fravær, til en separasjon og oppdeling av tid og rom, kan risiko på den annen side alltid være nærværende. Sundt ville inn i selve familien, jamevel inn på sengkammerset. Tiden siden har vist oss at det praktisk talt ikke eksisterer grenser for hvilke detaljer om

³⁰ Giddens 1994:42.

menneskelivet som samles og systematiseres. Alle opptrer vi i en serie journaler og registre som en serie av nummer, verdier og diagnoser. I dette ligger det både en tidligere uhørt intimitet og en avstand. Andre mennesker håndterer de mest sensitive opplysninger om vårt privatliv og vår person samtidig som vi underhånden håper at 1) vi ikke kjenner hverandre og 2) at disse menneskene behandler informasjonen med varsomhet. En moderne administrasjon av samfunnsmessige forhold ville ikke kunne fungere uten en kontinuerlig oppmerksomhet og beredskap i forhold til sitt objekt. Administrativ risikohåndtering er noe som vi alle tar for gitt i dag. Skjer det noe som det ikke er tatt høyde for i en eller annen beredskapsplan (jmf. flomkatastrofen på Østlandet) rettes kritikken snart mot de ansvarlige.

I en artikkelen *From Dangerousness to Risk*, bruker Robert Castell mental sykdom som eksempel.³¹ Mens det tidligere var knyttet en stor grad av irrasjonalitet og uforutsigbarhet til menneskelige handlinger, har vitenskapen i dag gjort et stort arbeid i forhold til å forklare handlinger som resultat av indre psykiske strukturer. Som andre uforutsigbare fenomener kunne menneskers handlinger tolkes som utslag av magi eller andre former for ekstern påvirkning. Den moderne sykdomsforståelsen innebærer en langt sterkere forbindelse mellom handling og person. Utviklingen av en nosologi der sykdom og symptom henger sammen gjør at pasienten kan sies å være disponert for visse handlinger, selv om pasienten aldri tidligere har utført disse. Dermed ser en at det kan åpnes for inngrep i forhold til fremtidige handlinger. Det er denne oppgaven som ofte pålegges ekspertene innen hvert fagområde. Blir det ikke reagert tidnok, blir ekspertene gjenstand for kritikk.³²

Den klassiske måten å reagere på uønskede handlinger på var ved innestengning. Kriteriet for innestenging måtte vel i hovesak gå på det at en hadde forbrutt seg i forhold til legale grenser. Fra et samfunnsmessig synspunkt ble problemet at en bare kunne reagere i forhold til de som hadde "røpet seg". Hvis mistanken styrte inngrepene havnet en jo lett i et

³¹ Robert Castell, *From Dangerousness to Risk*, i Burchell, Gordon & Miller, *The Foucault Effect*, Harvester Wheatsheaf, London 1991, s.192.

³² Fagområder som meteorologi - varsling i forhold til fremtidige tilstander.

annet problem: en måtte sperre inne store deler av befolkninga.³³ Den moderne legalitets- og sykdomsforståelse er med på å etablere objektive kriterier for hvilke indikasjoner som skal kvalifisere for inngrep. Målinger av samvariasjon mellom ulike variable gjorde en i stand til å skille ut bestemte grupper og individkarakteristikker i letinga etter mulige utslag. Akkumulering av store datamengder viste seg å gi det beste grunnlag for kontroll. Ekspertene ble dermed administratorenes og politikernes forlengede arm både med hensyn datainnsamling, teori- og kunnskapsdannelse og med hensyn til å sette forebyggende tiltak ut i livet.

Castell ser risikobegrepet i sammenheng med at det utvikles personuavhengige faktorer som indikerer bestemte utfall. Dette i motsetning til at enkeltmennesker, eller grupper av mennesker, utsettes for en direkte og konkret fare. Risiko trenger ikke i seg sjøl være en direkte følt fare, men at en er blitt klar over en mulig farlig situasjon en eller annen gang i framtida og at en er blitt klar over denne faren på bakgrunn av analyser av ulike faktorer som i seg sjøl ikke åpenlyst henger direkte sammen med den aktuelle situasjon.³⁴ Tilstedeværelsen av risikofaktorer er i seg sjøl nok til å rettferdiggjøre forebyggende inngrep. Ønsker en å holde kontroll over risiko må det skje ved kontinuerlig innsamling av store mengder data. Moderne velferdsrettet samfunnsstyring har i de siste 50 år utviklet seg til monitorering av befolkning og ulike spesialtiltak rettet mot risikogrupper. Den direkte kontakt mellom ekspert og klient er ikke lenger så nødvendig siden innsamlingen av data baserer seg på personuavhengige variable.

Statistikk som vitenskapsbasert styring

Av de tre, Marx, Weber og Durkheim, er Max Weber (1864-1920) sagt å være mest skeptisk til samfunnsvitenskapenes evne til å løse påtrengende samfunnsproblemer. Utover 1800-tallet skulle naturvitenskapens landevinninger kopieres innen samfunnsvitenskapene gjennom å produsere

³³ Jmfr. interneringa i forbindelse med Moskvaprosessene.

³⁴ I moderne tid er problematikken rundt røyking et eksempel. Ulike risikofaktorer i forhold til hjertesykdom og livsstil et annet. Forebygging ser vi ofte knyttet til begrepet livsstil, en langsiktig disiplinering i forhold til en mulig fremtidig sykdom.

generelle lover. Både Marx og Durkheim var nødt til å foreta ulike rasjonaliseringer for å kunne danne generell teori. Kultur, ideologi og mentaliteter ble skapt av mer grunnleggende drivkrefter og den tilsynelatende komplekse virkelighet underordnet seg teori bare den ble fortolket på riktig måte. For Weber ble dette for enkelt, og ville nødig generalisere over individnivå:

*Interpretative sociology considers the individual and his action as the basic unit, as its "atom" - if the disputable comparison for once can be permitted. In this approach, the individual is also the upper limit and the sole carrier of meaningful conduct.*³⁵

Hvert menneske har ett sett med meninger og holdninger som er helt sentrale i den enkeltes livssituasjon. Disse meningene danner et komplekst nett (som ofte inneholder motsigelser) selv innenfor samme gruppe. Å lage generelle lover omkring menneskelig handling vil tildekke den kontingens som alltid er tilstede. I perioder har økonomiske forklaringsmodeller hatt en forrang innen historieforskninga. Selv kultur er i siste instans redusert til en avspeiling av materielle forhold. Weber ønsket ikke å gi noe område en mer grunnleggende karakter enn andre. Mens Durkheim ønsket å se på samfunn og struktur, ble Weber mer forbundet med individ, mening og handling. Statistikk som byråkratisk praksis og forskningsmetode burde, igjen iflg. Weber, kunne forbindes med det kapitalistiske samfunns rasjonaliseringsprosess. Effektiv styring og utnyttelse av ressurser krever en kontinuerlig overvåkning og vurdering av ulike handlingsalternativer. Handling blir ikke lenger begrunnet ut fra vane og tradisjon, men ut fra hva som er mest fornuftig. En slik rasjonalitet tar ikke hensyn til at idéer og tro (kultur) i vesentlig grad også forklarer handlinger. Jeg oppfatter Weber som sterkt kritisk i forhold til det å basere kunnskap om mennesker og menneskelig handling i for stor grad på kvantitative data. Siden handling baserer seg på subjektiv mening blir det viktig å forstå folks syn på seg selv og sine omgivelser. Slik sett kan statistikk bli ett av Webers "jernbur", som vi alle tvinges inn i.

³⁵ H.H. Gerth & C.W. Mills (eds.): *From Max Weber - Essays in Sociology*, Routledge, London 1991, s.55, sitat fra *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*.

Weber så at den kalvinistiske lære inneholdt de spesielle særdrag som muliggjorde utviklingen av den kapitalistiske ånd. I likhet med opplysningstidas ideologiske innhold frigjorde kalvinismen menneskene fra de bånd som tidligere skapte avhengighet og underkastelse. Dette ga menneskene et langt større handlingsrom og startet en samfunnsdynamikk som hittil hadde vært ukjent. Mens den katolske kirke binder menneskene til skriftemålet og muligheten for å sone sin synd gjennom Guds mellommenn overlot kalvinismen dette til det enkelte menneske. Dette skapte, iflg. Weber, et uutholdelig traume som igjen ga seg utslag i større selvkontroll i håp om å bli en av Guds utvalgte. I dette oppstod arbeids- og velstandsimperativet. Her er det fristende å se parallellen til Eilert Sundts arbeid med sosialstatistikk. Han ga tydelig uttrykk for at han ikke bare var ute etter å avdekke de enkelte forhold, men også skape begrunnelse for endring. Som teolog, og seinere prest, fant han langt større misjonsmarker og kunne håpe på langt flere omvendte enn om han skulle pleie ett enkelt sogn. Som vitenskapsmann rammes han derfor av Webers kritikk av sammenblandingen av etiske spørsmål og forskning. Med sine vitenskapelige metoder reformulerte Sundt den gamle protestantiske etikk i mer moderne sekulariserte termer. Slik sett burde det også være mulig å betrakte Sundt i forlengelsen av de haugianske idealene fra samme tidsrom.

I det kapitalistiske samfunn begrunnes makt gjennom lov og rasjonalitet. Loven skaper igjen den forutsigbarhet som er nødvendig for å drive med kapitalistisk virksomhet. Rasjonell tankegang gjør menneskene i stand til å kalkulere profitt i langt større grad enn tidligere. Et uhemmet profittjag ville ha ført til en uforutsigbarhet som hadde stanset den kapitalistiske utviklingen på et lavere nivå.³⁶ Dette ble en av forutsetningene for den rasjonalitet som ønsket å skape forutsigbarhet og kontroll over individene i et samfunn. Det ble i det kapitalistiske samfunn skapt en ny form for byråkrati basert på profesjonelle administratorer og et uniformt rettsapparat. Byråkrati er et gammelt fenomen, men i denne versjonen ble byråkratiet basert på universelle prinsipper som i langt sterkere grad var uavhengig av den enkelte person. Det moderne byråkratis *raison d'être* er en vitenskapsbasert og forutsigbar styring av samfunnet.

³⁶ Jmfr. F. Sejersted begrep om demokratisk kapitalisme.

Vitenskapsbasert styring forutsetter kartlegging av mennesker og menneskelige handlinger (statistikk). Avgjørelser skal i størst mulig grad være basert på kunnskap og med tilstrekkelig kunnskap vil den riktige avgjørelse være mulig. Weber kritiserte denne sammenblanding av kunnskap og politikk ut ifra at kunnskap i seg selv, og i den form det her er snakk om, ikke er tilstrekkelig for å vite hva som er best. Vitenskapsbasert kunnskap strukturert i forhold til generelle teorier vil føre galt av sted og kan på ingen måte fange opp den kompleksiteten som eksisterer på individnivå. Sosialvitenskapene tjener byråkratiet ved å rasjonalisere og ordne kunnskap etter et begrenset sett kategorier. I denne innsnevringen vil som oftest de kvantitative variable ha en forrang. For Weber er det umulig å uttrykke meninger og kulturelle sammenhenger på individnivå i et byråkratisk språk. Alle forsøk på predikering er også umulig fordi menneskene er ikke lar seg determinere i den forstand at de handler etter generelle lover bare bestemte utgangsparametre er tilstede. Weber innså at den mening et individ tilskrev en handling ikke nødvendigvis var meningsfull for andre (vitenskapsmannen) utenfor den samme kulturelle kontekst.

Jeg vil understreke en viktig parallell mellom Ian Hacking sin beskrivelse av overgangen fra determinisme til beregning av risiko og Webers beskrivelse av kalvinismen.³⁷ Iflg. Hacking innledes 1800-tallet med Laplaces teorier om de underliggende samfunnslover. Dette samsvarer med kalvinismens predestinasjonlære; alt er bestemt av gud. For kalvinistene er det viktigste frelse. Om en vil oppnå frelse er også gitt, men en kan ikke vite noe sikkert om dette. Gud begunstiger sine og alle må leve slik at de kan ta imot guds gaver. Det moralske imperativ er å leve etter guds lover. Hardt arbeide og et rent liv vil på lang sikt lønne seg, både her på jorden og etterpå. Livet for hedningen som ønsker å bli rik og den religiøse som higer etter tegnet på frelse trengte derfor på visse områder ikke bli så forskjellig. Den religiøse måtte alltid forholde seg til muligheten for å ikke bli frelst, hedningen måtte forholde seg til mulighetene for et økonomisk tap. I begge tilfellene vil kløktig kalkulasjon hjelpe deg godt på vei.

³⁷ Hacking 1991.

Statistikk som makt

Michel Foucaults (1926-1984) tematisering omkring kunnskap og makt gjør det mulig å trekke linjen bakover til Weber. Den nøytrale og uavhengige makt som de moderne institusjoner skulle utøve, innebærer likevel helt bestemte måter å strukturere virkeligheten på. Den objektive kunnskap blir en illusjon, kunnskap kan alltid historiseres, sa Foucault. Dette gjør at kunnskapens subjekt og forsøket på å tilegne seg denne gjennom empiri trer i bakgrunnen til fordel for en undersøkelse av hvordan riktig kunnskap har endret seg over tid. Denne måten å grave seg tilbake på beskriver Foucault som "kunnskapens arkeologi".

Vesentlig for kunnskapsformasjonen er hvordan en i moderne tid har skapt individet gjennom en attribuering av ulike kategorier til mennesker. Dette inndelingsarbeidet gjør det mulig å danne ulike former for generell samfunnsteori og, ikke minst for Foucault, gjør det mulig å skille ut individer etter en forestilling om det normale. Klassifisering gir mennesket en objektiv identitet som ofte blir legitimeret som uangripelig vitenskap. Diskursen om emnet fjernes fra utøverne og føres videre av forvaltere som opererer mer eller mindre autonome i forhold til sitt materiale. Denne prosessen fullføres når utøverne selv forstår seg gjennom den kunnskap som er skapt.

Den moderne stat legitimeres gjennom at hensynet til den enkelte må vike til forhold for massene. Dette er heller ikke noe nytt, historisk sett. Det nye ligger nettopp i forsøket på styring gjennom en stadig finere inndeling og klassifisering av individer. Mens en tidligere styrte gjennom å sette ytre rammer for økonomi og privilegier, ser vi framveksten av en styringsform som baserer seg på en akkumulering av kunnskap om enkeltmenneskers handlinger og levesett. Statens oppgaver blir ikke lenger begrenset til velværet til en liten élite på toppen, men utvider ansvaret til å gjelde stadig større grupper av samfunnet.

Byråkratiet styrte på grunnlag av kunnskap om de ressurser de hadde til disposisjon. Av dette vokste statistikken fram som en mer eller mindre detaljert opptelling av individer og verdier. Makt ble basert på kontroll av mennesker ved inndelinger i forhold til yrkesutøvelse, kjønn, reproduksjon, lovlighet, helse osv. Makt ble også utøvd direkte gjennom disiplinering av selve kroppen innen ulike institusjoner som skole, fengsel,

hospital og på arbeid. De gamle kategoriene som forholdt seg til rett-galt foreldes til differensierte inndelinger av menneskelig adferd og tilstand. Og alt dette med de beste hensikter - en ville menneskenes bare godt. Inndelingen skjedde ved en oppmerksomhet på de minste detaljer:

*And a History of Detail in the eighteenth century,.....covering pedagogy, medicine, military tactics and economics, should bring us at the end of the century.....A meticulous observation of detail and at the same time, a political awareness of these small things, for the control and use of men, emerge through the classical age, bearing with them a whole set of techniques, a whole corpus of methods and knowledge, descriptions, plans, and data.*³⁸

Disiplineringsstrategiene har endret seg over tid, sier Foucault. Tidligere benyttet en seg av "sovereign torture", straff rettet mot kroppen direkte med den hensikt å skremme. Med opplysningstida oppstår en humanistisk reaksjon mot vold og avstraffinga blir overlatt et rettssystem som idømmer samfunnstjeneste i form av straffearbeid. I tredje fase utvikler en ulike rehabiliteringsstrategier som har til hensikt å føre individet over "på den smale vei". Rehabilitering er en prosess som retter seg mot en normaltstand. Mellom det unormale og det normale ligger utallige stadier som nødvendiggjør kontinuerlig overvåkning. Foucault brukte her *Jeremy Bentham's* (1748-1832) forslag til fengselsreform, *panoptikonet*, med åpne, individuelle celler, som eksempel på ønsket om økt innsyn i den enkeltes liv. Menneskenes bevegelser ute i samfunnet kunne også styres i detalj ved hjelp av trening, godt hjulpet av skoler, militærtjeneste og streng arbeidsdisiplin. Der så Foucault sammenhengen med industrisamfunnets behov for kontroll og menneskets tilpasning til det maskinelle arbeid. Siden ser vi dette ytterligere perfektionert gjennom Taylors Scientific Management etter århundreskiftet.

En av de sentrale mekanismer i dette er at mens makten tidligere gjorde seg gjeldende gjennom synlighet, både gjennom tilstedeværelse og straff, er ivaretagelsen av den moderne kontroll og selve straffen langt mer tilbaketrukket og mindre synlig. Denne fjernstyringen av kontroll er gjort mulig ved akkumulasjon av kunnskap om den enkelte og ved bl.a.

³⁸ P. Rabinow, *The Foucault Reader*, Pantheon, NY 1984, s.185, avsnittet *Docile Bodies* fra Michel Foucault, *Discipline and Punish*.

vitenskapeliggjøring av bevisførsel og domsprosess. På samme måte øker sosialvitenskapenes innflytelse gjennom en utvidelse av dokumentasjonsapparatet:

*The social sciences (psychology, demography, statistics, criminology, social hygiene, and so on) were first situated within particular institutions of power (hospitals, prisons, administrations) where their role became one of specialization.*³⁹

Eilert Sundts arbeid *Om dødeligheden*

Til slutt kan det være interessant å se litt nærmere på ett av Sundts arbeid fra 1855. Dette er jo det andre av hans publiserte arbeid, det første dreide seg om fantefolket. I *Om dødeligheden - Bidrag til kundskab om folkets kaar*, gjør han seg noen interessante betraktninger om det statistiske arbeid. I denne sammenhengen er jeg mindre interessert i å si noe om hvilke resultat han kom til. Jeg ønsker her å fokusere på selve metoden og den hensikt Sundt mente arbeidet skulle tjene i en litt større samfunnsmessig sammenheng.

Sundt begynte på sine reiser rundt i landet i 1850 etter at han er sikret myndighetenes årlige økonomiske støtte. Oppgaven han hadde var:

*...at gaa omkring med egne Ører og Øjne (for) at overbevise mig om tilstanden blandt Folket.*⁴⁰

Departementet hadde i innstillingen i forbindelse med avlønningen gjort klart at:

*...den senere Tid vakte Bevægelse mellem Arbeiderne gjør krav paa det Offentliges særdeles Opmærksomhet.*⁴¹

Sundt var myndighetenes utsendte medarbeider som skulle rapportere de funn han gjorde. Til å begynne ble Sundt svært deprimert når han så

³⁹ Ibid., s.160.

⁴⁰ Eilert Sundt, Verker i utvalg, b.2, *Om dødeligheden i Norge/Om Giftermaal i Norge*, Gyldendal, Oslo 1975, sitert i innledninga av H.O. Christophersen, s.VII, etter etterlatte optegnelser.

⁴¹ Ibid., s.VII.

hvor dårlig det sto til med "sædeligheden" rundt om i bygdene. H.O. Christophersen skriver i innledningen til *Om dødeligheden* at Sundt førte en indre kamp mellom det å være prest og det å være sosialforsker - og at den siste oppgaven gikk av med seieren. Sundt ble vitenskapsmann i stedet for misjonær.

Internasjonalt eksisterte det på denne tida flere nyere arbeid om sosialstatistisk metode, spesielt fra landene Frankrike, England, Tyskland og Belgia. Sundt brukte all tilgjengelig tid mellom reisene til å lese all den litteratur om emnet han kom over. Christophersen skriver at "Dette studium og det kjølige arbeid med tallene hadde en velgjørende innflytelse på hans (Sundts) psykologiske situasjon".⁴²

Selv innledet Sundt undersøkelsen *Om dødeligheden i Norge* med sine egne tanker om forholdet mellom hvorfor ting skjer og Guds vilje. For en teolog var det nok naturlig å begynne slik. Døden kommer naturlig for de som er mett av dage, men erfaringen viser at den også rammer barn og mennesker i sin mest produktive alder. Når døden rammer uventet virker det som om dette er tilfældighetenes spill. Sundt ønsket å opprettholde troen på en orden når han konstanterer at:

*....for den stykkevis iagttagelse ser det ofte ud, som om liv og død afhang af et i sig selv betydlingsløst træf, af det blinde tilfældes spil. Men der er intet blindt tilfælde.....når vi have en større mængde af erfaringer og virkelige begivenheder for os, så overraskes vi ved at finde en besynderlig regelmæssighed.....men videnskaben har dog allerede bragt det dertil, at vor forstand må samtykke med troen og sige, at forholdet mellem liv og død er styret med en orden, som intet blindt tilfælde kan krenke...*⁴³

De mest uforståelige av livets tragedier er innordnet større vilje, en lov. Sundt flyttet perspektivet fra den enkelte hendelse og betraktet summen av de mange hendelser: han er blitt statistiker. Han så dødeligheten i sammenheng med de forhold folk lever under og tror bestemt at en burde være i stand til å påvirke disse faktorene i en gunstig retning. Det viste hans studier i ulike deler av landet. Slik som

⁴² Ibid., s.IX.

⁴³ Ibid., s.5 og 6.

samfunnssynet på den tida var måtte menneskene selv ta ansvar for seg sjøl og sine:

*....ligeledes kan mennesket og bør han til enhver tid og under alle livsforholde stræbe at ordne sine ydre kår og indre tilstande på den for sundhed og liv hensigtsmæssigste måde....*⁴⁴

Men skal det arbeidet han gjør nå tjene sin hensikt er det viktig at myndighetene gjør seg kjent med leveforholdene i alle lag av samfunnet, sier Sundt:

*Slig kundskab skal i almindelighed opmuntre og i mange tilfælde veilede den offentlige og private stræben for almen-vellets befordring.*⁴⁵

Litt lenger ut i *Om dødeligheden* kommer Sundt påny inn på forskjellen mellom den enkeltes opplevelse og samfunnetsinteressene. Det enkelte menneske som rammes av brann eller sykdom rammes av en tragdie, men:

*...samfundet, staten, kan ikke længe blive stående ved betragtninger over den enkeltes lidelser; for samfundet gjælder det at komme til kundskab om den forfærdelige sygdoms udbredelse i det hele og store, altså en statistik for denne enkelte sykdom, for således kunne ligesom måle ulykkes-tilstanden i den hele omfang og deretter tage beslutning om at gjøre noget klækkeligt for at utrydde sygdommen eller i alle fall lindre elendigheden.*⁴⁶

Sundt kom, interessant nok, inn på den engelske matematiker Halleys bestrebelser på å beregne generasjonslengder på slutten av 1600-tallet. Tidligere hadde Halley skaffet seg et navn ved å forutsi gjenkomsten av en komet som siden skulle bære hans navn. Spørsmålet om menneskelivets lengde ble særlig viktig i England fordi dette var det første landet en begynte å operere med livsforsikringer. I begynnelsen av 1800-tallet ble det gjort flere større arbeid som tok sikte på å utarbeide livstabeller som kunne vise forventet levealder for ulike grupper i samfunnet. Den første

⁴⁴ Ibid., s.7.

⁴⁵ Ibid., s.7.

⁴⁶ Ibid., s.54.

omfattende livstabell ble utarbeidet i England i 1841 av "the Registrar-General". I Norge har en helt siden 1735 samlet inn mer eller mindre fullstendige opplysninger om antall dødsfall rundt om i landet. De siste 30 år (før 1855) er disse opplysningene ført på et eget skjema, noe som forenkler arbeidet med å systematisere disse opplysningene. Sundt offentliggjør den første livstabell for Norge i *Om dødeligheden* i 1855.

Selv om Sundts mål er et større vitenskapelig arbeid, var han opptatt av, som folkeopplysningsforkjemper, at de resultater han kom fram til ble formidlet tilbake til vanlige folk, særlig de mange tusen, som han sier, som har vært med på å samle inn alle disse opplysningene. På den måten håpet han at disse tallene kan tjene sin hensikt, nemlig å bidra til "forbedring rundt om i landet".

Den første sammenlikningen Sundt foretok var mellom Europas nasjonalstater. Han ville se om Norge lå langt etter de andre med hensyn til dødelighet. Tallgrunnlaget for Norge var slik at Sundt med relativt stor sikkerhet kunne fastslå dødelighetsutviklingen siden 1825. Siden foretok Sundt en oppdeling i forhold til kjønn og alder. Spesielt viet han dødeligheten ved fødsel og i de første leveår. Til slutt så han på dødeligheten i de ulike distrikter i Norge, helt ned på prostnivå.

Dette første forsøket på å lage en omfattende sosialstatistikk begrenses av for lite detaljerte og ufullstendige oppgaver, sier Sundt.⁴⁷ Siden det offentlige ansetter folk til å reise land og strand rundt for å foreta kartoppmålinger burde det samme kunne la seg gjør med hensyn til de statistiske opplysninger. Sundt var ikke fornøyd med at tallmaterialet deles inn i prostier fordi dette ofte kunne omfatte svært ulike områder. Dette foreløpige materialet reiste en rekke spørsmål som bare kunne besvares gjennom en mer omfattende innsamling av statistisk materiale.

Helt til slutt i *Om dødeligheden* skriver Sundt "om de voldsomme dødsfall".⁴⁸ Den statistiske reglemessighet en kunne lese av tallmaterialet i forhold til dødsfall ved ulykker strider mot enkeltmenneskets syn på dette forholdet. En statistiker vil kunne si at et voldsomt dødsfall "skulle" opptre

⁴⁷ Ibid., s.102.

⁴⁸ Ibid., s.112.

hver tredje dag. Men selv om de voldsomme dødsfall var et resultat av naturforhold så ikke Sundt bort fra at:

*...de pludselige dødsfald må nærmest tilskrives de ulykkeliges egen uforsigtighed, ja ofte uvorrenhed.*⁴⁹

Tallene for Tromsø stift (Nordland, Troms og Finnmark) var utvilsomt de høyeste for hele landet. Tallene er redde, skriver Sundt, og fortsetter et stykke etter: "Står det ikke i menneskelig makt at formindske denne ulykke?".⁵⁰ Etter at Sundt går igjennom mulige forklaringer til dette forholdet avslutter han med en henstilling om:

*...at øvrigheden, at stats-styrelsen kunde finde anledning til at på passende måde at bidrage til ulykkens formindskelse. som et middel hertil mener jeg at kunne angive fuldstændigere indhentede og offentliggjorte oplysninger om sagen.*⁵¹

Og litt etter at:

*....man skulde lade anstille (måske ved lensmanden) en muligst nøiaktig undersøgelse, som skulde gå ud på at udfinde alle de ledsagende væsentlige omstændigheder, hvorefter der kunde gjøres rimelige slutninger om, hvad årsagen var, hvorvidt ulykken kunde være forebygget osv. og årligars skulde en i simpel, fattelig stil skreven beretning om alle disse tilfælde, om denne sørgelige side af det norske folks kår, offentliggjøres i trykken og på passende måder udbredes blandt den almene mand.*⁵²

Avslutning

Hvilken relevans har så denne gjennomgangen? Er her viktige poeng, har jeg lært noe? Er her teoretiske perspektiver som kan utvikles, er det andre som snarest bør lukkes og glemmes? Statistikk er et enormt vidt felt som

⁴⁹ Ibid., s.115.

⁵⁰ Ibid., s.118 og 119.

⁵¹ Ibid., s.125.

⁵² Ibid., s.126.